

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹ

ԻԸ. ՅԱՐԻ 1914

Տարնկում 15 ֆր. ոսկի — 6 դր.:
Վեցամանյայ՝ 8 ֆր. ոսկի — 3 դր.:
Մեկ թիւ կ'արժէ 150 ֆր. — 70 կ.:

ԹԻԻ 7, ՅՈՒԻՍ

Պ Ա Յ Մ Ա Կ Ա Ն

ՓԼՄՈՆԵԿԵՐԵԿԱՆ ՀԵՏՈՉՈՑՈՒԹՅՈՒՆ
ՄԵԶԻՆ ՏԵՐԱՆՑԻ ԳԵՆՐԵԻՆ ՎՐՈՑ*

Ինչեւ հիմայ առհ-
մայինք առհասարակ,
մանաւանդ աւանդու-
թեան հլու հետեւ-
ողք, օտարներէն ալ
բաւական շատեր, ա-
մէնէն աւելի խորե-
նացոյն կարեւորու-
թիւն ընծայեր են Հայոց հին
ժամանակներու պատմութեան
ու ժամանակագրութեան հա-

մար: Այսպէս, նորա ցոյցմանց համաձայն՝
խտորով Մեծի սպանման ու Տրդատի Հռոմ¹

* Երազմի Յօղուածագիրը՝ ինչպէս ինքն իսկ նա-
մակաւ մը մեզի կը հաղորդէ, մեծավայրի եւ աննպատ
պարագաներու ընթմամբ, չէ կրցած զփրախտաբար
աշխատութեանս մէջ նկատողութեանս առնուլ քանի մը
կարեւոր աշխատութիւններ (օր. Նամար 2, Տաշինսի
«Ազաթանգեղոս առ Գէորգայ Ստորոյ», որոնց մէջ իր
շօշափած հարցերէն շատերը արդէն լուսարարուած են:
Այսու ղանգերով Հնդկնակը ծորհաւորելի է. ուսումնա-
սիրութիւնս իողմամբ զորք մըն է եւ արժանի Հանդիսի
էջներուն:

փախցուելուն իբրեւ թուական ընդունուած
է 258 յ. Բ., այսինքն Վաղերիանոսի վեր-
ընթերթ տարին¹, Բայց խորենացին այսպէս կը
յնէ, որովհետեւ Փիլիպպոսի վերընթերթ տարին
(= 248 յ. Բ.) ալ իբրեւ Պարթեւաց պետու-
թեան անկման թուականը ցոյց կու տայ²: Սա-
կայն միթէ կրնանք վստահիլ ժամանակագրու-
թեան մը որ ըստ արտաքին տույզ վկայութեան
241ին մեռած Արտաշէսին³ իշխել կու տայ մինչեւ
284⁴, եւ 226ին յաղթուած ու սպանուած
Արտաւանին⁵ ապրիլ կու տայ մինչեւ 248:

Ըստ խորենացւոյն՝ 27 տարի բացակայու-
թենէ ետքը՝ Գիոկղեարիանոսի երկրորդ տարին

1 խոր. Պարթ. Բ. հ. (էջ 331). — Գարագաշեան
ալ զՄեծին խտորով, զոր զարմանայի գիւտով մը արտաքին
պատմութեան Տրդատ Բ. ին Հեռ կը նշանայնէ (տես ԳԻՆ.
Պարթ. Բ. 268, 272. Գ. 314, 345, 373), ապրած եւ իշ-
խած կը համարէ մինչեւ քրիթէ 259:

2 խոր. Բ. հ. — հ. (էջ 332, 325).
3 Չամչեան (Ա. 606) ի զր. կը շնորհ Ագաթանգե-
ստեանած այս թուականը հերքելու. տես Rawlinson, The
Seventh Monarchy, գլ. IV, մաս. 1, որ Չամչեանի ա-
նարկութիւններուն կատարելապէս զոհացուցիչ պատա-
խած մը կու տայ: Տես նաեւ Արարիեան, Պարթ. Բ. 30,
Գարագաշեան Գ. 314, 373: Պարթիկ արքայի ընդհանուր
ժամանակագրութեան համար տես Encyclopedie
Britanica, յօդ. PERSIA.

4 Այսինքն Գիոկղեարիանոսի աւալին տարին. խոր.
Բ. հ. 2. Բ. (էջ 335, 342, 345-6): Չամչեան (Ա. 371)
չլայս կ'ընդունի:

5 Գարագաշեան, Գ. 313, 345: Չամչեան իսկ կ'ըն-
դունի թէ Արտաւան 226ին սպանուեցաւ, Ա. 362, 603 Է. Է.
Lynch (Armenia, I. 286 Արտաւանի սպանումը 227ին
կը ղնէ:

6 Պարթ. Բ. հ. (էջ 335): Պր թուի թէ Անիքեա-

խորով 238ին սպանուեցաւ, կը ստիպուինք ենթադրել ոմանց հետ թէ նախարարը անուանապէս թագաւոր հրատարակելով անոր մատուցած Տրդատ որդին եւ իսկզբանէ Հռովմայեցոց վիսակոսութեամբ ալ զօրացած՝ ղոմադրեցին Սասանեանց մինչեւ 252/3, երբ ալ չկրնարով շարունակել անհասարկ պայքարը, սպիպուեցան սեղի տալ, եւ Տրդատ այն տան փախցուեցաւ դէպի Արեւմուտք¹։ Այս ընդունելի կ'ըլլար՝ եթէ առջեւը երկու տարեկաններ չէլնէին. ու Աւանգութիւնը կը յամառի պնդելու թէ Տրդատ Եղիշոյ կը փախցուած տանը, մինչդեռ այս ենթադրութեան համեմատ 13—14 տարիներէ ի վեր իշխած էր եւ գոնէ 15—16 տարեկան կար։ Ք. Մենն Տրդատ ամենէն կանուխը 331ին սպանուած ըլլալով (սեւ յուսակալին), առնուաւն 93 տարեկան կ'ըլլար այն տանը, որ անհասանական է՝ իր կենաց բոլոր պարագաներն ի նկատ առնելով։ Ինչպէս արդէն ոմանք ըրած են², կարելի էր նաեւ իջին Եղիշոյն ինթադրել, եւ ասի այնչափ անհանգիստ չէ որչափ կ'երեւի առաջին նայուածքին։ Շատ բնական է խորհիլ թէ խորով Ա. որ գէթ 222էն ի վեր կը թագաւորէր³, երբ 238ին սպանուեցաւ՝ արդէն շուրջ 60 տարեկան էր, զոր թագաւորեցուցին չայգ եւ որ իշխեց մինչեւ 251/252, երբ սա ալ իր կարգին զոհ գնաց դաւաճանութեան, եւ այս անգամուն ալ Հայոց թագաւորին ազգականաց մեղաւորութեամբ։ Ասոր սանդղակ որդին, զոր հաւատարմիք փախցուցին, ըլլալով պատմութեան ծանօթ Տրդատ Մենն⁴ գուցէ իր վաղամեակի հօր անունով կոչուած։ Ասի մասամբ կը յարմարէր ալ Զոնարասի այժմեան ձեւով քնադրին ցուցմանը։ Սակայն այս ենթադրութիւնն ալ չէ դնել նորանոր կնճռոտութիւններ յառաջ բերել, որոնց ամենէն կարեւորը սա է թէ Հայոց

լուսաւորութեան երկու գլխաւոր գործիչները, Գրիգոր եւ Տրդատ, գրեթէ հասակակից էին իրարու եւ մերձաւորապէս միեւնոյն տանին փախցուած։ Մինչդեռ վերջին ենթադրութեան համեմատ՝ Գրիգոր Տրդատէն 13—14 տարի երիցագոյն կ'ըլլար եւ նոյնչափ տարիներ առաջ փախցուած։ Եւ որովհետեւ Գրիգոր ինքը չէ կրնար 251 թուականէն առաջ ինքնապաշտօնաւ ըլլալ, ինչպէս յետոյ պիտի տեսնենք, բոլորովին անհարկի ալ է այն ենթադրութիւնը։

27 տարուան ընդհատութենէ վերջը՝ Տրդատ կը վերահաստատուի 264/5ին։ Այս թուականը շատ կանուխ է։ Առաջին անտեղութիւնը սա է որ այդ միջոցին Հռովմի կայսրն էր Գաղղիոնոս, քաղ Ազոքիանոսի վառասիրտ եւ զեղխարարող որդին, որուն առանձնապէս իշխանութեան ինը տարիներն (260—268) կայսրութեան համար անկուսի ժամանակ մեղաւ ըլկ, Արեւիկանոսի պէս զօրավար մը, որ բազմիցս արժանացոր գովեստներ եւ պատիւներ ընդունած էր Ազոքիանոսէ եւ որ իշխողն էր Բ. ին կարճատեւ իշխանութեան տան (268—270) ալ դարձեալ արտաքոյ կարգի զափնները որ, սաց, Գաղղիոնոսի որով բոլորովին անգործութեան եւ անշնչանութեան դատապարտուած էր⁵։ Արդ ինչո՞ւնք հաւատալ թէ այս Գաղղիոնոսը վերստին գրաւած ըլլայ Հայաստանը եւ Արշակունեաց գահին վրայ բազմեցուցած զՏրդատ։ Ինչ, որ ընդհանրապէս Գուշմիրիէ⁶ եւ Գեւեգերի շաղկէ կ'երթայ, արարեւ կը խորհի թէ Տրդատի գահակալութիւնն եղաւ (264ին կամ 265ին)՝ իրը հետեւեանք Պալմիրայի Ողեանթոն իշխանին Պարսից արքային վրայ տարած յաղթութեան⁷, իրը թէ օճը Պալմիրայցին պիտի բռնէր եւ աչքին Հռոմը (կամ Հայը) պիտի նայէր։ Ըստ միջ հաւանական չէ այս եւ ոչ իսկ կարելի։ Ընդհանրապէս Ողեանթոն յաղթութիւնն աւելի կնճռոտած ըլլալու է Տրդատի վերահաստատման խնդիրը, եթէ արդէն բարձիթով չէր եղած այդ։ Որովհետեւ ճարպիկ

Հռովմայեցոյց ըստ ծանր եկած է այդ պատճառներուն կորուստը, քիչ մ'աւել խաղաղութեան գաղտնիք բնականով սկսաւ զանազան պայմաններ (Zodaras, XII. 19)։ «Առաջին անգամ Գաղղիոն տան ոչխար Պարսից հակադէմոկրատիայի դաշնակց բնական գէժ»։ (Մարքոսարտ Ա. 1906, էջ 34)։

¹ Lynch, Armenia, I. 288-9.

² «Եղիշոնք Ստիպուինք... ասէ ի քննութեան իրում, երբ 316, թէ Ազոքիանեցոյ զերկարէն Տրդատ թագաւոր խառնեալ է ի մի»։ (Չափեան, Ա. 615)։ «Տիւրքմանիոն, Հատ. Գ. պր. 4, ի մէջ բերէ ըսել եւս երկու Տրդատ, զմին դէ Յ. Բ. 217 պարկեալ է Մակրինոս կայսրէն. եւ զմին յամ 252, որ վաճառեալ ասէ ի Զադայա արքայէն Պարսից»։ (Նոյն, Թ. 615—6)։

³ Dict. of Gr. u. Rom. Biogr. I. p. 365 b, ARSACES II. Սարգիսեան, Գուշմիրի, էջ 33։

⁴ Գեւեգեր, Հմ. Գաթ. Հայ. էջ 10։ Lynch, Armenia, I. 289, էջ 62 մասին (Ա. էջ 604—5) ինքնորոշ չհակարէ, իր հիմնած տպուկութիւնը զինքն ալ անխուսափելիօրէն պիտի տանէր այս թուականը ընդունելու։

⁵ Համեմատե՛ք Զենոնիոյ պատասխանն աւ. Արեւիկանոս։

⁶ Զաւակի արձանի չհամարեցաւ. իրեն հռովմէական կայսր Նիսանի Արեւոյն մը կամ Գաղղիոնոս մը։ (Pollio, Hist. Augusti, p. 199)։

⁷ Smith, DGRA. I, p. 436, Եղ. AURELIANUS.

⁸ Kleine Schriften, III. 402 seq.

⁹ Armenia, I. 287, 289. Գեւեգեր, Հմ. Գաթ. Հայ. էջ 10։

Պալմիրացիք ինքզինք Գաղղիննոսի փոխանորդ
կը ձեռնադրէր ցորչափ այսպէս ընելու պէտք ունէր
Հռովմական լեզւէնաց մնացորդներն իր զրօշն
տակ ժողովուրդ եւ այսու դիրքու Հռովմական
Արեւելքին տրեւելու համար՝ «Բայց միշտ յառնու
Գաղղիննոսի գործելով հանգրծա՛, կը ջանար
արեւմտեան ձեռնահասութեան ամէն ներկայա-
ցուցիչ եւ ուստի իրեն ամէն կարելի միջակից
անհետացնել իր առաջադրած սահմաններուն
մէջն»¹։ Այսպէս թէեւ Գաղղիննոսի գերիներ
ու կողոպուտ ընձեռնեց, որպէս զի նա յաղթա-
նակի մը ունայն ցուցադրութիւնը տեսէր,
սակայն իր հաստատուն աշխարհափարութիւնն
էր ինքզինք հետզհետէ բողոքովն անկաշխարհ
Հռովմի գերիշխանութենէն²։ Հետեւաբար նա
թոյլ պիտի չտար որ Տրդատ Հռովմի ձեռնհա-
սութեամբ վերագառնար ու միացէր Հայերը։
Բաց աստի, Գաղղիննոս, Ներսէսի տրպարեն մարդ
մը, ուրիշին յաղթութիւններովը պարծեցող,
անշուշտ Հայաստանի մէջ Հռովմական գերիշ-
խանութեան վերահաստատումը ալ պիտի տեսէր,
եթէ «Rex Armeniis datus»³ «ո՛վ յիշատակի
դրամներ եւս չկորտեր։ Բայց այդպիսի դէպք մը
պատահած ըլլալուն ամենայնոյն նշմարանքն
անգամ չկայ»⁴։ Այս ժամանակի դէպքերը յի-
շատակող Հռովմայեցի պատմաց քով, որոնք
այլեւայլ կէտերու վրայ կարողու շատ հակասա-
կան բաներ կ'աւանդեն, եթէ կայ կէտ մը որուն
վրայ որոշ եւ իրարու համաձայն կը խօսին, այն
ալ սա է թէ Հայաստան տոյն միջոցին անկախ
էր Հռովմի ուղղակի ազդեցութենէն, եթէ
մինչեւ իսկ հակառակ չէր անոր⁵։ Պատճառ կայ
հաստատու թէ Հայաստանի հարաւային եւ
արեւմտեան մասերն Ոգնատոսի միջոցաւ գրաւ-
ուեցան ու միացուեցան Պալմիրայի սակաւա-

կեաց պետութեան¹։ Իսկ Գաղղիննոս ձեռնպահ
կը կենար այս գործողութեանց հանգիւ պ եւ թոյլ
կու տար որ բարբարոսը միշտ անգամ Օգոստոս
կայսերական տիրոջն ալ յափշտակէր²։ Այս-
պէս ուրեմն, Տրդատի գահակալութեան առջեւ
կրկին արգելքներ կը բարձրանային։ Մին էր
Պարսից զօրութիւնը, որուն կէս հպատակ կէս
գաշնակից թերեւս տակաւին կ'իշխէր Արտա-
նազդ³։ Հայաստանի արեւելեան մեծագոյն քա-
ժինին վրայ⁴։ Միւսն էր Պալմիրայի պետու-
թիւնը, որ քանի կը մեծնար՝ այնչափ աւելի
կը գոցէր ձամբան Տրդատի գահակալութեան
դէմ։ Եւ վերջապէս, ըստ Արպիկոսի (Աւրել.
27)՝ Ջենտրոյի եւ Աւրելիանոսի պատերազմին
տանն (271 թ.) Հայք երկու կուսակցութիւն
էին. մինչ մէկ կողմն 600 հայ աղեղնաւորներ
կը պատերազմէին Աւրելիանոս կայսեր ներքեւ,
միւս կողմն Հայոց զօրաւոր գունդ մը՝ ամա-
զոնկան թագուհւոյն զրօշն տակ զինուորան՝
կը դիմադրէր Հռովմայեցոց⁵։ Լինել, որ ինչ-
պէս ըսինք՝ 264/5 թ. գահակալած կ'ըզդունի
ՋՏրդատ, իրաւամբ կը հարցնէ թէ Տրդատի
գիրքն ինչ էր տոյն պատերազմին տանն⁶։ Ար-
դարեւ իսկու փափուկ կ'ըլլար իր դիրքը. մէկ
կողմն պիտի կենար այն զօրութիւնը որ իր
կենեաց ազատիչն ու իր մնուցիչն եղած էր. իսկ
միւս կողմն մէկալ թերութիւնը որոնք ար-
դեամբ գահ նստեցուցած էր։ Ո՛ր կողմն յարէր։
Սակայն Տրդատ երբէք գտնուած չէ այսպիսի
փափուկ կացութեան մէջ, որովհետեւ չգահա-
կալեց 264/5 թ. ըստ մեզ, եթէ նա արդարեւ
մասնակցեցաւ այդ պատերազմին, իր յարմար

1 W. Rob. Smith, յիշու ակնդէ. — Սարգիսեան
(Գաղղի, էջ 34) երբ Ջենտրոյի Արտաւի կամ Սի-
նապոսոս որդի հարաւարե մտան Հայաստանի թագաւոր
եղած կ'ենթադրէ, որքեղք է՛նչ հիմամբ այսպէս կ'ընէ։

2 W. Rob. Smith, յիշու տեղին։

3 Գաղղայեան (Բ. էջ 275, § 23) Արտաւազդ
վերջինը ինքն կը համարէ մինչեւ գրեթէ յառի 297,
— Հ. Կ. 8, Սահակեան (ԱՌՁՄԸԸԳ, 1808, էջ 390—7) կ'ըն-
թագրէ թէ երբ Մեծն Տրդատ իր գահը վերստացաւ, իրեն
նախորդող այս Արտաւազդ գահացնել ուզեց, անոր «սա-
լով ամենէն մեծ պաշտօններէն մին» ինչպիսի եր սպարա-
պետութիւնը։ Ըստ մեզ՝ առեղծուրէն չէ այս. Պարթեւ
էր. ինչպէս Արտաւազդ, պիտի չընէինք թագաւորութեան
սպարապետութեան խառնակը, մահը կամ կամաւոր
սպանութիւնը պիտի նախընտրէր ասոր։ Դժբեր կ'ընէր թէ
էրիս տարրեր Արտաւազդներ կային. մին՝ Պաղգիոսի յիշե-
Հայոց թագաւոր Արտաւազդը, որ (եթեմարտար) նաեւ
խորոզով ազաւթին եղած է. իսկ միւսը՝ Տրդատի ազգական
Մանգալունի կամ ուղիղ եւս Մամիկոնեան Արտաւազդը,
որ յետոյ սպարապետ եղաւ։ Մամիկոնեանց սկիզբը
Սերեթոս ցուցցածին չափ հին ըլլալու է։

4 Սարգիսեան, Գաղղի, էջ 34։

5 Armenia, I, 289, ծան. 2.

1 W. Robertson Smith, Enc. Britt. 9th ed.
XVIII. p. 201, art. PALMYRA.

2 Նոյն, ա՛յդ։

3 «Հաստիակեան պէտք Հայաստան ալ այս միջոցին
եւս բերեցաւ. Հռովմական հպատակութեան տակը, կ'ընէ
Մոսէն (Prov. Rom. II. 106) եւ ի ստորեւ ծանօթու-
թեան մէջ կը յարէ. «Իրաց վիճակի ստոր ի նպաստ կը
խօսի. ապառք վնայ է՛նչ. Դ. Բայց ըստ մեզ՝ «Իրաց վի-
ճակը այս եթեմարտարութեան հակառակ կ'ընէ աւելի։

4 Մոսէն (յիշու տեղին) իր խոստովանքի թէ այս
ըլլաին կայսերական կենսադրութեանց մէջ Հայերը միւս
Հռովմեան առէին արտաւանդալ ժողովուրդներուն մէջ
կը դասուին. Բայց այս մէկն էր կը յարէ, «անոնց (այս-
ինքն) կայսերական կենսադրութեանց) բողոքովն անվատա-
ւել թէմեանից տարրերը» — Արգիսե ի՛նչ լաւ ունիին
կայսերաց կենսադրել եղելով թէ իսկ այսպէս ներկայացնելէ,
եթէ իրականութիւնն իրենց ցուցցածին պէս չէր. միթէ
չայլեւք չըլլար ընէ կ'ուզէին ի զիստ Հռովմ պատուոյն։

եւ որոնց վրայ Մերթոնի եպիսկոպոս էր¹։ Ուսմանը կարծես են թէ Ժորջ Հայդը թեմերէն մեկուն եպիսկոպոսն էր Մերթոնի², սակայն ինչպէս արդէն ուրիշներ գիտար են, անունը զինքը բնականաբար Արծրունեաց մեծ տոհմին հետ կը կապէ, եւ թերեւս նա Աստի մէջ կը նստէր³։ Արդ եթէ խորով իրապէս քրիստոնեայ Հայերուն հալածանք ըրաւ, պէտք է որ գոնէ մինչեւ 251 ապրիլն ըլլայ։ Բ. Հայդը Լուսաւորինն իր աւաղանի անունը հաւանականագոյն ստացած է ի յարգանս Ժորջ Հայդը հռչակաւոր առաքեալին, Ս. Գրիգոր Սքանչեապոստին⁴։ Բայց սուրբս շուրջ 240ին յաճախայ ձեռնադրուած է Դեռ-կեսարիոյ վրայ, ուր այն ատեն 14 քրիստոնեայ անհետ հիայն կար, եւ հազիւ 250ին կամ անկէ յետոյ հռչակ հանեց⁵։ Արդ քանի որ կ'աւանդուի թէ Անակի որդին փախցուեցաւ խորովի սպանման ատենը, այս գիտողութիւնն ալ մեզ կ'առաջնորդէ խորհելու թէ 251/52ին պատահեցաւ այդ փախուստը։ Գ. Աւանդու-թիւնը կ'ընէ որ Տրդատ մանուկը Լիկնիսէն անունի կոմսի մը խնամքին յանձնուեցաւ⁶։ յետիւնք այս Լիկնիսէնը շփոթեր են Կոստանդնուպոսի քեռայր եւ կայսերակին եղբղ Լիկնիսիոսի հետ⁷, որ սակայն հաղիւ թէ 262ին ծնած է Գալիւս գեղունի ծնողքէ⁸։ Աւանդութեան Լիկնիսէնը հարկէր եւ Կաւելի հնրեայ մարդ ըլլար⁹։ Եւ քանի որ Վաղերիանոս, Գաղղիանոս եւ Աւ-րեղիանոս կայսերը ունէին Լիկնիսէն նախանունը⁹,

¹ Եւսեբ. Պատմ. Եկեւ. VI. 46, 3. Գաղղիոյն որով գրած է Դիոնիսիոս։

² Ալեքս. Սուրբ. էջ 80—1։

³ Lynch, Arm. I. p. 279, ծան. 2. Գրեյթը, Սիւս-Հայ. Եկեւ. էջ 159—161. Հմմտ. Conybeare, Key of Thruth, p. cix.

⁴ Աքանչեապոսին առաջ Գրիգոր մը չի յիշուի որ այդ կողմերը, մինչեւ իրեն ետքը շատ փաղփղական կը դառնայ այն ատենը, եւ Գրիգորը կը պարծին մը քանի Գրիգորի անունը հայրապետներով։ Smith's Dictionary of Christian Biography Գրիգորներու շարքին մէջ երբեք տեղը կը յիշէ Աքանչեապոսին, բայց իրեն նախա-գատուած երկու Գրիգորները, մին Գրիգորիանոսի եպիսկոպոսն էր միւսը՝ Կալսեդոնի Սարգիսիւսի, հաղիւ իրեն ժա-մանակակից են եւ ոչ երեցագոյն։

⁵ Տե՛ս Smith's Dict. Chr. Biogr. II. pp. 730—7, սուրբիս վրայով ընտիր յօդուածը, մանաւանդ էջ 733-նաւ. The Ante-Nicene Father, Հար. VI. pp. 1—6.

⁶ Արամ. Գ. էջ 421, 45—7։

⁷ Աքանչեապոսին վերջին անգամ (էջ 47) կը յիշէ զԼիկնիսէն՝ կայսեր կողմէն Տրդատի վարձատրուելուն առ-թիւ, իսկ զԼիկնիսիոս կայսրը Ղաւկնիսէն կ'առաւանէ։ Այս-պէս խորհարարն է որ կը չեղծէ երկուքը (էջ 337, 338, 364, 368)։

⁸ Սարգիսեան, Գաղղիէ, էջ 30։

⁹ Տե՛ս Smith's Dict. Gr. u. Rom. Biogr. ին մէջ այս անուններով յօդուածները։

չի կրնար ըլլալ որ Տրդատ ասանցմէ մեկուն կամ միւսին յանձնուեցաւ։ Մենք կը կարծենք թէ Աւրեղիանոսն էր այս Լիկնիսէնը¹։ Ինչպէս վեր-ջէն պիտի յայտնենք, Տրդատի հալածանքը քրիս-տոնեայ Հայոց դէմ²՝ ունէ ատնուութիւն չունէր Դիոնիսիանոսի մեծ հալածանքին հետ, այլ ընդհանրապէս անկէ գրեթէ քառորդ դար ա-ռաջ տեղի ունեցաւ։ Ասիկա մեզ կ'առաջնորդէ ընդունելու թէ Տրդատի հալածանքն ընթացքը հետեւողութիւնն էր իր սնուցչին օրինակին, եւ գիտենք թէ Աւրեղիանոս այսպիսի հալածիչ մըն էր³։ Արդ Աւրեղիանոս առաջին անգամ ըլլալով Դեկիոսի ներքեւ կարեւոր պաշտօնե-րու կարգուեցաւ. ուստի անոր Տրդատի խնա-մակալ ըլլալն ալ 250 թուականին յետոյ ըլլալն է։ Գ. Յոյն պատմիչ մը, Ջոնարաս (XII, 21), կը խօսի 253 թուականին Տրդատ անուն Հայոց Խեղաւոր մը Հռովմայեցոց քով ապաստանելուն եւ անոր շուտօք (παίδων) Պարսից ձեռքն ինչպէս վրայով⁴։ Արդ այս վկայութիւնը թանկագին լըստ կը սփռէ մեր ինչորդին վրայ, թէ եւ զԺրմապետար քիչ մը աղաւաղուած կ'երեւի⁵։ Ջոնարաս կամ աղբիւրը մեզի թերի տեղեկութիւն հասցուցած է եղե-լութեան մասին, եւ հարկ է զայն երկու էական կէտերու վրայ ուղղել եւ ընթացել ազգային ա-ւանդութեան⁶։ Գ. չի յիշեր խորովի սպանման, եւ ք. կը սխալէ Պարսից ձեռքն ընդունելը Տրդատի զաւակները կոչելով⁷։ Այսպէս է գրեթէ Մոմ-սէնի Գաղղիարը⁸, որ կը թուի թէ չի մասնակ-ցիր Խեղաւորի աղաւաղուած ըլլալուն մասին Գուտշմիրի⁹ եւ Մարքուարտի⁷ յայտնած կաս-կաններուն։ Գուտշմիրի կ'առաջարկէ παίδων բառը πολιτών (քաղաքացի) սրբաբերել. իսկ Մար-քուարտ՝ πατρώων (հորեղբայր)։ Այս երկու առաջարկուած սրբաբերութիւններէն որն ալ ըն-

¹ Աւրեղիանոսն ինչպէս ասու անուեցաւ Վաղե-րիանէն 256/7ին, իսկ շատ նշանաւոր քաղաքորութիւններ ըրած է Սարմատացոց դէմ՝ արշաւանքի մը ատեն, որ թէ երեւս Դեկիոսի օրերուն կ'իյնայ. տե՛ս յիշեալ տեղին, Հար. I. p. 436։

² Եւսեբ. աղբ.։

³ Պաւսան. սուրս (= Գաղղիոյն կայսեր) աստուի-ցաւ վրով Պարսից, որը տիրեցին անխորհիւ Հայոց՝ ի փախուստէն ընդ Տրդատով թաղաւարի. եւ արդիւ նորա անկաւ առ թշնամիսն։

⁴ Ջոնարաս, որ Ջոնարատի վերոյիշեալ խօսքի ի մէջ կը բերէ, կ'ընէ. «Այլ այս բառը յայտնուի զուտ խառ-նեալ են» (Ա. էջ 615)։

⁵ Prov. Rom. II. p. 99—100 եւ Խոսի։

⁶ Kleine Schriften, III. S. 405.

⁷ Beiträge zur Geschichte u. Sage von Erab, ZDMG. XLIX. (1895), S. 652.

դուռները, կաղապարները գլխաւոր կնճռոտութիւնը կազմող կէտէն, թէեւ վերջինն առաջինէն քիչ մ'աւելի նախընտրելի կ'երեւի, ըստ այսմ եղելութիւնը հաւանականապէս սպալեւ եղաւ, խոսքով սպանուեցաւ 251/2ին, բայց նախարար անոր որդին (մատաղատի Յրգատը¹) թագաւոր ընելով՝ եւան խոսքով սպանելներուն (Յրգատի դաւաճան Տորեղայրներուն²) դէմ, որոնք սակայն ազատելով ընկան Շապուհի բով³, շէտեւեալ տարին (252/3), մինչ Հռովմայեցիք Արեւմուտք զբաղած էին բարբարոսներով, Պարսիկք տիրեցին Հայաստանի եւ Յրգատ հաւատարիմներուն միջոցաւ փախցուելով ընկաւ Հռովմայեցոց⁴ Այս ըմբոստումը միայն մէկ կէտին մէջ Ագաթանգեղոսն աւանդութիւնէն կը խոտորի, այսինքն աւանդութեան առհասարակ ընդունուած իմաստին համեմատ խոսքով սպանումը Պարթեւաց անկումէն որոշ Գալի վերջը պատահած ըլլալու է, նախ, ինչպէս վերեւ ցուցուեցաւ, որոշ չէ թէ Ագաթանգեղոսը յիշած տառը տարիներուն սկիզբն ուսկից պիտի հաշուենք, իբրեւ մեկնակէտ 228 թուականին ընտրութիւնը պարզապէս պայմանադրական է, հարկադրիչ պատճառ մը չունինք առ այս, երկրորդ, որովհետեւ Ագաթանգեղոսի այս առաջին գլուխները մասնաւորապէս թերի են, կամ պատահարի մը զոհ երթալով եւ կամ շափազանց խառցումով⁵, անկարելի չէ որ իրապէս Աստանանց երկրորդ ինքնակալին վերաբերող պարզապէս չփոխուած ըլլան առաջ-

նոյն պարագայից հետ, Ռատի կարելի եւ մինչեւ անգամ հաւանական է որ այն "Պարսից թագաւորն", որուն դէմ խոսքով տալ տարի պայքարեցաւ եւ որու սպարնոցը ալ վերջապէս սպանուեցաւ, չէր Արտաշէր Ա., այլ անոր որդի Շապուհ: Ուշագրութեան արժանի պարզապէս մին է որ խոսքով մահը մեր այս հաշուով Շապուհ Ա.ին գահակալութենէն շնչելու տալ տարի վերջը կը հանդիպի: Եւ ասկից դատ, սա կարելութիւնն ալ հարկ չէ անտես թողուլ թէ Ագաթանգեղոսի տաք տարի ասացուածը կրնայ թող կերպով գործածուած ըլլալ⁶:

Սակայն ինչ որ ալ ըլլայ, մեզի կը թուի թէ նոր քննողը, որ ընդհանրապէս խոսքով մահը 238ին դնելով հանդերձ Յրգատի փախուստը 253 եղած կ'ընդունին, ընդհատութեան (Interregnum) 27 տարիները այս վերջին թուականէն սկսելով հաշուելու էին: Ըստ մեզ, եւթագրելով թէ խոսքով սպանուեցաւ 251/2ին եւ ընդհատութեան տարիներն իսկ եւ իսկ խոսքով մահէն հաշուելով⁷ Յրգատի գահակալութիւնը կը հանդիպի 277/8ին, Պարսոս կայսրը օրհնու: Այս ալ շատ հաւանական է: Ա. ինչպէս վերեւ ըսուեցաւ, Պալ-միրայի պետութիւնը չընկած⁸ Յրգատի գահակալութիւնն անկարելի էր, բայց անկաւ ընդաւ 273 թուականին Արեւելանոսի ձեռքով. ուստի Հռովմայեցիք բնականաբար պիտի չուշանցէին Հայաստանի մէջ հռովմէական գերելանուութեան վերահաստատումը, որով միանգամայն վաղերիանոսի արտութեան արտաւ ալ սրբուած պիտի ըլլար: Կը կարդանք թէ 274ին Վրամ Ա. արքան ընծաներով գնապանութիւն մը զբիցեց Արեւդիանոսի, արդ. Բնչ կրնար ըլլալ

¹ Թէ Յրգատ մարտով փախուեցաւ, այս մասին Ագաթանգեղոսի վկայութիւնէն զատ, ուրիշ կարեւոր յիշատակութիւն մին ալ առ եղբէր (էջ 151, ապ. Կ. Պոլս 1873): Այսինքն որչա՛հ եւ նախին մը Յրգատիս յիշելով զառաջին սէրն ձեր, որ ի պոլս-սիւս փոխադրուել է հայրապետ մարզախօրհուղ հերկաբոյն ի բոց, արդեալ անու յերկրից Յուսաց եւ ի ձեռք թագաւորեալ տիրէր Հայրենի ախարհին⁹:

² Այս մասին Մարտիարոսի առաջարկած օրբարութիւնն չհիշուած է եղիշէ վերջինեւ աւանդութեան վրայ: Պատշաճօք այդ հատուածին մէջ "Հայրապետն, թուր կը մէկնէ սա իմաստով թէ Յրգատի Տորեղայրներն սպանելին (կամ օչնեցին պատելու) ոչ թէ իրենց հայրն, այլ Յրգատի հայրը: Kl. Sehr. III. S. 405. Լինչ (Arm. I. 289, ծան. 1) կը հասանի այս մեկնութեան:

³ Զմտարա "Թագաւոր, կանուանը զՅրգատ, որմ թերեւս պէտք է եղապաշնել թէ Յրգատ մանուկն արդարեւ կարճ տակն մը անուանապէս թագաւորաց, բայց հարկաւ ոչ թէ 15 կամ 16 տարի (սեւ Marquart, ZDMG. 1895, S. 852), այլ առ առաւելու մէկ կամ մէկուկէս տարի միայն:

⁴ *Zdmot, Gutshmid, Kl. Sehr. III. S. 381, "Leider ist ihr Zeugnis für einzelne, gerade recht wichtige Dinge von dem letzten Bearbeiter nicht aufbewahrt worden"*,

⁵ Լինչ առաջին կ'ընէ նման պարագայի մը վերաբերմամբ. "Հետի որ ոչ Ագաթանգեղոս եւ ոչ Փաւստոս թուականներ հուսան, եւ քանի որ ամենէն հրեշտային ժամանակագրական սխալներ կը պատահեն երկու դրեքուն մէջ ալ, մարդ կրնայ գրեթէ իր ուշածին պէս վարուիլ անոնց ժամանակագրութեան հետ: Սրեւելքէ մէջ ներկայ օրս որոշ որոշի կը նշանակէ մէկ անգիլ եւ քանի որ պատմութիւնն ալ ասէն անիկ բացատրութեան հնաւթիւն ընծայելու", (Arm. I. 301, ծան. 1.) Թէ մեր հին ժամանակագիրը ալ ոչ բառացի կերպով հասկնաւ են Ագաթանգեղոսի "տառ տարին", կը տեսնենք զոր օր. Միխիթար Անցիկէն, "Արտաւան ԼԱ: Զոր սպան Արտաշէր տառարացի: Եւ ազգային նորին խոսքով. "Հայր Յրգատաց, խնդրէ զվրէժ ազգայնոյն Արտաշէր բռնապաշէ՛ տմ ժ... խոսքով" խը ի Թմափ խոսքով սպանելի Արտաւան, ազգական նորա, ոչնի որ խոսքով 48 տարի լինած է, ուրեմն Արտաւան մահէն մինչեւ խոսքով մահը 19 տարուան միջոց կը ձայն: Ներշնչեալ կ'ընէ Սրեւելքի Բ. յուսկուածը, որ խոսքով 31 երրորդ տարին Արտաշէր առաջինին հետ կը կուտ:

Ե. Թէեւ Մովսէս¹ կ'ըսէ թէ ոչ Աւերդիանոս եւ ոչ ալ նորա յարորդը Պառոս կրցաւ ձեռնարկել Պարսից դէմ պատերազմի, սակայն Միւնեւսիոսի աշխատածը զոր ինք կ'ընդունի իբրեւ նկարագրութիւն կարոսի արշաւանքին, կ'ենթադրէ թէ այն ատեն (282/3) Հայաստան արդէն Հռովմայեցւոյ ձեռքէն էր²։ Ջ. Եւ վերջապէս, Ագաթանգեղոս Գրիգորի բանաստեղծութիւն անիվապէս ետքը կը յիշէ թէ Յրգաւոս իւրեւ «առաջնորդ Յունաց պարոձիոյ», եւ Հոնաց օժանդակներով³ կը պատերազմէր Պարսից դէմ⁴, որ ըսել է թէ նա մանկեցեացաւ կարոսի արշաւանքին, յորում առ (կարոս, ոչ թէ Յրգաւոս) «անդր եւ քան զՅրգաւոս յարձակի⁵», իսկ զաւրով Գրիգորիանոսի զՀայաստան խաղաղութեան դաշմար ստանալուն, ասիկա ըստ մեզ Հայաստանի մէջ այն ատեն եղած ճՅԱՆԱ զՍՈՅԻՆ երկուստեք Տրպատրական վաւերացումը միայն կրնայ նշանակել։

Մեր հաշուով Հայոց դարձը կը հանդիպի 291ին եւ Գրիգորի ձեռնագրութիւնը 294ին⁶։ Եւ ասիկա քաջապէս կը յարմարի պահանջուած պայմաններուն։ Ա. Հայոց դարձը կը հանդիպի Մաքսիմիանի յարձակումէն իւր 20 տարի յառաջ, «մեզմ եւ երկուստեք Ալամ Բ.ին ժամանակ եւ ոչ թէ ռազմատէր Ներսէսի օրերուն⁷։ Գրիգորիանոսի Պարսից հետ ըրած հաշտութիւն անվթար տեւած է մինչեւ Վուամ Բ.ին ժամ (292ին)։ Այսպէս Հայաստան Յրգաւոսի խնայարարութեան օրերուն յարձակում չկրնց Պարսիկներէն⁸։ Բ. Գրիգորի Ղեւնդիոսէ ձեռնագրուելուն հաւանականութիւնը կ'աւելնայ. վաճն զի Ղեւնդիոս 30 տարիէ քիչ մը աւելի

Հայրապետ եղած կ'ըլլայ, որ ընաւ անկարելի չէ¹։ Գ. Միւնեւ 315 քրմաց զաւակներէ 12 եւ աւելի եպիսկոպոսաց հանձնելուն բաւական միջոց կը մնայ իւրեն, մանաւանդ երբ չմոռնաք թէ անոնք երբ դպրոց դրուեցան, կաթններ մանուկներ չէին, այլ հարկաւ 10—15 տարեկան պատանիներ։ Իսկ դէպի Հռովմ ուղևորութեան ատեն, այս հաշուով, Յրգաւոս եւ Գրիգոր թէեւ վաթսուր անոցուցած, սակայն կրնային տակաւին առողջ եւ հուժկու ըլլալ։ Դ. Ագապին աւանդութիւն մը 111 տարի կը դնէ Գրիգոր Լուսաւորչին ու Հայոց զբի գիւտին մէջոն²։ Գրիկէն ստոյգ է որ գրի գիւտը 405ի վախճանին կամ 406ի սկիզբին եղաւ. ուստի այս թիւէն հանելով 111ը՝ կը գտնենք 294/5, որ է մերձաւորապէս Գրիգորի ձեռնագրութեան թուականը։ Ե. 294 թուականին Պարսից Ներսէս հարբան արդէն սպառնական գիրք բռնել սկսած էր Հայոց ու Հռովմայեցոց դէմ, որով անշուշտ ապահով չսեպարեցաւ հարաւային Հայաստանի սահմանակալ բոլորիներուն իրենց տեղերէն շարժիլը Գրիգորի ընկերանալու համար³։ Միւս կողմէն այս ժամանակը Գրիգորիանոսի քրիստոնեութեան հանգչի թոյլտուութեամբ, Թերեւս քիչ մըն ալ համակրանք վերաբերուած օրերուն կ'իյնայ, որով վարձանալի չէ որ ձեռնագրութեան համար ուղղակի հռովմական հոգի վնային ծամորդները թող տուրեցաւ։ Ջ. Բաց ասոր, 295ի պարականան արշաւանքն ալ կրկին նշանակութիւն մը կը ստանայ Գրիգորի ձեռնագրութիւնը 294ին զնելով⁵։ Ագաթանգեղոս զգրին հայ խմբա-

1 Diet. Chr. Biogr. III, p. 687-688; յօդ. LEONTIUS (1).

2 «Եւ հարբի մեռաւն ափ Սրբոյն Գրիգորի ի գամենէ լոյս աչիկ», ի նախաբարութենէ Նիւթլիկի իւրին ընծայելոյ Դաւթի Սեպագի, ի մէջ բերեալ՝ ճշտելով Ուր. Դուր., Գուրգեն-Գարագաւան, հաս. Ա. էջ 34-40։

3 Գրեցեր, Սիւրբ. Հայ. Սիւր. էջ 147։

4 Սարգիսեան, Գաւաթի, էջ 55։ Մաւրաւանք, Գաթ. Գրեթ. Եկեղեցւոյ, էջ 108։

5 Marquart, Philologus, 1896, S. 222. Նշանակի կէտ մըն է որ Ջեմոր Տարոնոյ մէջ քրմաց պատե. Բազմի վնայելու ատեն «Հիւսիսոյ իշխանին գաղտնի խօսքը կ'ընէ (էջ 28), ցուցնելով անոր ձեռնադր. ըլլալուն կարելիութիւնն Հայոց ներքին դրոշմունքէն մէջ, եւ քրմաց պատերազմին իսկ եւ իսկ կը յարկուէ Հիւսիսոյ իշխանին արշաւանքը (անդ. էջ 40, 43-45)։ Միւսն թէ Ջեմոր ասոր ընդհանուրով, Յրգաւոսի այցելութիւնն առ կատարելանա (որ մասը զրեմէն բաւառցի քաղաքէն է Ագաթանգեղոսին), յափառանք ու ժամանակ մը կ'ընծայէ անոր։ Միւնեւոյն ատեն Յունաց զգրէ գաղտնիս իշխանաւ. կուլիւնն ալ կ'ընէ (անդ. էջ 40-41)։ որ անկողային վերաբերմ. (reminiscence) մըն է Գաղթերոսի արշաւանքին, այսպէս ցուցնելով թէ Յրգաւոս քրիստոնեութեան գաղա-

— Պարոս՝ ըստ Վուպիկոսի՝ Պարսիկ պատմութիւնին մէջ սպանաւորք եւ գործակ, այլ ապա Պարսից հետ հաշտութեան ըրաւ (Probus, §§ 17, 18)։ Յետոյ իր մահէն քիչ մ'առաջ (282ին) Պարսկական նոր արշաւանքի մէջ ձեռնարկելու վնայ էր (անդ. § 20). երբ բռնադէր ապստամբելով կարգաւորեցաւ։ Տես Rawlinson III, p. 297 ձեռնագրութիւններով։

1 Pro v. Rom. Emp. II, p. 112-113.

2 Conybeare, Key of Truth, pp. ci, cii.

3 Ագաթ. էջ 103-104։

4 Ագաթ. էջ 110, 158, 159։ Խոր. Գաթ. Բ. Հ. Ժ.

էջ 338։

5 Խոր. Գաթ. Բ. Հ. Ժ. էջ 347-348։

6 „Während seiner Herrschaft trat 294 (nach der Inschrift in der Kathedrale zu Ani) Grigor Lusavorić (der Erleuchtete, ein Altersgenosse Trdats) auf.“ Justi, Iranisches Namenbuch, TIRIDATES անուան ներքեւ։

7 Գարագաւ. Բ. էջ 275, §§ 22, 23. Mommsen, Prov. Rom. II, p. 113, n. 2.

8 Այս ընդգէմ Սարգիսեանի, Գաւաթի, էջ 80։

գիրը, գուցէ իր հերոսներուն համար անպատուիչ համարելով ատոր յիշատակութիւնը, կը լռէ պատմական այս կերպերու եղբունթիւնը՝ Սակայն հայ աւանգուծութիւնն ունէր ատոր յիշատակը, եւ ինչ որ Ազաթանգեղոսի խմբագիրը գուր թողած էր, զայն յարմարացուցած է Բիւզանդարանի հայ խմբագիրը՝ Տիրանի գերութեան ու Արշակ Բ-ին գահակալութեան մէջ տեղ¹։ Լոր յիշուած «Դերսնհ արքայ Պարսից, ոչ Հապուհ Բ-ին եղբայրն է՝ ինչպէս խորհրդացին կը ներկայացնէ²», ոչ ալ անոր որդին կամ ուրիշ մէկ ազգականը՝ ինչպէս արդիներէն ոմանք ջանացած են ներկայացնել³, այլ նոյն ինքն Դիոկղեսիանոսի ժամանակից Պարսից թագաւորը, եւ «թագաւորն Յունաց, կոչուածն ալ է Գաղգերիոս կեանք»⁴։ Արդ ի՞նչ է թանկար Պարսից այս արշաւանքին առիթ տուած ըլլալ՝ եթէ ոչ Գրիգորի Սեբաստիայէն վերադարձին ատեն մեհեմետները տապաւել սկսելուն՝ քուր. մերու եւ անոնց համահաճ կարգ մը նախարարներու հանած ահաւոր պատմամիտութիւնը եւ անոնց ու բրիտանիկ կուսակցութեան միջեւ մղուած արիւնահեղ կռիւները։ Ազաթանգեղոս գիրքն այս քրմական պատերազմը կը սքողէ՝ դիմագրող «գեւ. երու ձեւին տակ⁵։ Բայց աւանգուծութիւնը որ քննոր Գլակին վերագրուած

նախն անմիջապէս յետոյ պատահած է օտարաց արշաւանքը։ — խորհրդացին Հիւսիսակամաց միւսեղի արշաւանքը՝ Կաւսարգէ Տրգատի եւ նոյն իսկ Վրաց Միհրան թագաւորին բրիտանական զանաւորն յետոյ (Բ. 2Ե. 2Ե. էջ 355—357), եւ Հռովմայեցի ոչ զինակցութեանց Պարսից գէմ արշաւանքը մը յառաւ (Բ. 2Ե.—2Ե. էջ 357, 362, 363, 366)։ Ասիկա պարզապէս հոյացուցած է Գաղգերիոսի արշաւանքը, եւ զմէջ միւսեղի եղբակցութեան կը տանի։ — Զուտնէր (Պարս. Վրաց. Անեհաթի 1884, ԳԼ. Ե. էջ 42—43)՝ գուցէ աւելի պատմականապէս՝ Վրաց Միհրանի կու. առջ այն գրքը զոր քննոր եւ խորհրդացին կ'ընայնէն Հիւսիսի իշխանին կամ Ռուսաց թագաւորին, եւ զիս Գաղգերից կ'ընէ Պարսից արքային, թէ եւ Գաղգերիոսի սոյն կոչուածներէն ոմանք զմտեղելով եւ խաշնայն գործին վեպն ընդդէմով՝ այլապէս ձեւ մը կու տայ իր անաղիսթեան, սակայն մասամբ իրաւունք ալ ունէր Վրաց պատմիչը որովհետեւ իրաւագրանութեան ստուգիւ մասնակցած է սոս պատերազմին. տե՛ս Smiths Diet. Chr. Biogr. I, pp. 625—632.

1 Բիւզ. Փաւս. Գ. ԻՄ. էջ 55—56։ — Գարապաւեան, Գ. էջ 47։

2 խոր. Պարս. Գ. Ժ. էջ 417։

3 Գարապաւեան, Գ. էջ 45։ Rawlinson, III, p. 323, ծան. 35.

4 Եղիաշապ. Պարսից բանակաւորին լրտեսներ ատոր լաւագոյն ապացոյցն է։

5 Ազաթ. էջ 584—586. 590. Բայց տե՛ս նաեւ յէջ 584. Սեպի դիւանի ի Խանապաշին... Տիր. դից... քրմացի, եւ յէջ 609, «Եւ կոտորեցան մարդիկ պաշտաման քրմութեան որ ի տեղ ունէր անդ էին»

«Տարոնոյ պատմութեան» մէջ պահուած է¹ (իրգը սարափելի կերպով աղաւաղուած եւ գլխովին վիպական կերպերից ստացած), իրաց բուն ընթացքը մեզի չափով մը կը պատկերացնէ։ Անտեղի չէ կարծել թէ պարսիալ քրմական կուսակցութիւնն օգնութիւն հայցեց Պարսից թագաւորէն եւ թէ Դերսնհ սիրով ընդունեցաւ առաջարկը՝ առիթը պատեհ համարելով Հայաստանը վերստին Հռովմէն կորցնել եւ իր պետութեան կցելուն։ Տրգատ յանանկայս յարձակում կրելով ընկճուեցաւ, եւ եթէ Հռովմէական ահեղազոր պետութիւնը դարձեալ իրեն օգնութեան ձեռք չկարկառէր, կորսուած էր ինք եւ իրմով Բրիտանիկութեան դասն ալ Հայաստանի մէջ։ «Բայց» առարկուի գուցէ, «ի՞նչպէս կրնար Դիոկղեսիանոսը Հայաստանի մէջ Բրիտանիկութեան պաշտպան կանգնել, այն՝ որ կայսրութեան մէջ անոր մահու չափ հաշածիչն եղաւ։ Ասոր կրնանք պատասխանել. 1. Անշուշտ երբ կայսրը որոշեց պարսիալ կամ փախըստական Տրգատը վերադառնաւ եւ ատոր համար իր գահակիցը Պարսից գէմ արձակեց, իր նպատակը չէր Հայաստանի մէջ Բրիտանիկութեան դատը պաշտպանել, այլ Հռովմէ եղծեալ պատիւը վերականգնել եւ գուցէ կայսրութիւնն իսկ անոր սպառնացող մեծ վտանգէն ազատել։ 2. Ինչպէս լինէ դիտել կու տայ, Հռովմէ մէջ ալ ոչ եւս յարգուի էին Գլակիոսի եւ Վաղգերիանոսի բանաբարիչ միջոցները Բրիտանիկութեան դէմ²։ 3. Ինչպէս բացորոշ կը տեսնենք պատմութեան, 303—310 թվերին սարափելի հաշածանքին ըստ գործիւններն էին Գաղգերիոս եւ մանաւանդ Մաքսիմիոս գահակալները եւ ոչ թէ խոչնդարգ ծերունին ինքը, թէեւ հրովաբարակներն իր անունով կը հանուէին։

Եթէ Գրիգոր 294ին ձեռնադրուեցաւ, Արիստակէս անոր յաջորդած կ'ըլլա 324ին նախ այս թուականն յամենայնի կը համապատասխանէ

1 Ձեռքոր Գլակի, Պարս. Եւրոնոյ, էջ 25—83։

2 Միւսեղ. անգամ խորհրդացին տարաւան է այս քննադատին մէջ Հռովմայեցի օժանդակութիւնը խոստովանելու, էջ 363, «Բայց Գրատայ թէպէտեւ զաղմուծութեան ստացեալ էր, այլ ի հարկանելոյ զորուն եւ ի բազում անկեղծ նախաբարոյն, զոնգիտեաց ինքեամբ յատուկ մարտիկն ընդ Հապշայ [իմա՝ Դերսնհի], մինչ եհաս բազմութիւն զորուն Հռովմայեցի, որը ընդ խորհրդան յարձակեցան», եւ յէջ 366, «Գրատայ թէպէտեւ [իմա՝ Դերսնհ] աղաւանք զպատմականութեան [ուղղելով՝ զիմպերիանոս] զաղմուծութեան, ինչպէս զհայտնութեան եւ հաստատու իսպառնութեան մշտնջեմաւոր», 8Ե զերեւ. ծան. 25։

3 Armenia, i. p. 293 u. n. Մուրաւսեանց, Պարս. Գրիգոր. Եւր. էջ 108։

խանէ մէկ կողմէն ազգային աւանդութեան եւ միւս կողմէն արտաքին ազդեւորեցող վկայութեան Գանդի, Ազաթանգեղոս կը ցուցնէ թէ Գրիգոր տակաւին ողջ էր Նիկիոյ ժողովին տարին (325ին), սակայն ալ անկարող էր մեծ յոգնութեան տոկալու¹։ Արդեւ տարիներ առաջ Կիսկիոպոս ձեռնադրած եւ իրեն օգնական ու փոխանորդ կարգած էր Արիստակէս որդին², ուստի կը թուի թէ երբ իրեն Տրաւեր եկաւ ժողովին մասնակցելու, ինք բոլորովին Տրաւաւ լիցաւ կաթողիկոսութեան պաշտօնէն եւ Արիստակէս յաջորդեց՝ Տրաւաւ Կեսարիոյ Տայրապետին վաւերացումով, եւ այսպէս շատ քնակեւ եւ Արիստակէսին իրերէ Մեծ Լայոց եպիսկոպոս յիշատակուիլ ժողովին Տայրապետաց ցանկին մէջ³, Այսպէս Տարի չի մնար նաեւ Լուսաւորչին ընծայուած Յ(1)ամայ պաշտօնավարութեանն տարիներ զեղեւծ⁴։ Ըստ Տայ ժամանակագրաց Նիկիոյ ժողովը ելելի է 331ին, եւ քանի որ Լուսաւորչին կաթողիկոսութեան վերջին սահմանն ալ յիշեալ ժողովին տարին էր, ուրեմն ժողովին թուականին ուղղուելովն՝ անոր հետ կապուած միւս թուականն ալ ինքնին կ'ուղղուի։

Եւ վերջապէս Արիստակէսին ընծայուած պաշտօնավարութեան 7 տարիներուն վախճանն ալ մեր Տաշուով կ'իյնայ 331 թուականին, որ է ըստ Խորենացոյն Մեծին Տրդատայ իշխանութեան 533երորդ տարին։ Եւ միտեալ եմ ընդունում թէ իրապէս Տրդատ անկէ երկար ալ չիշխեց⁵, թէեւ Խորենացին անոր կ'ընծայէ 56 տարւոյ իշխանութիւն⁶, Միայն այս կերպով կարելի է վերձնադի կաթողիկոսանալուն մասին Բիւզանդարանի եւ Խորենացոյն ցուցմունքներն

իրարու հետ համաձայնեցնել։ Բաւական պատճառ չեմ գտներ մերժելու աւանդութիւնը, որ թերեւս Խորենացիին աւելի հին է, թէ Արիստակէս աշուհեաւ եւ իրք Տրդատի սպանութենէն առաջ, իսկ ոչ անպատճառ երկու կամ երեք տարի առաջ, այլ գրեթէ համաժամանակ, որովհետեւ չէ անհաւանական կարծել թէ այն երկու սպանութիւնները միեւնոյն դաւադրական ծրագրին կը պատկանէին։ Արիստակէսի սպանութենէն յետոյ բնականաբար վերձնէս պիտի ծանցուէր իրրեւ արժանի եւ օրինաւոր յաջորդ աթոռին, թէեւ իր Կեսարիոյ մէջ հանդիսաւոր ձեռնադրութիւնը խորով Բ.ին գահակալութեանն ետքն ալ կրնայ պատահաճ ըլլալ¹, Ուստի ամեն հաւանականութիւն կայ ընդունելու թէ 331 թուականին Տրդատ սպանուեցաւ եւ խորով Կոստի գահակալեց։ Աս այս ունիւր Բիւզանդարանի մէջ ալ կարեւոր յիշատակութիւն մը, այս գիրքը Լայոց քաղաքական միութեան վերջնական քայքայման տուժի (որու հետեւանքն եղաւ Արշակ Բ.ին կալանաւորութիւնն, եւն) կը յիշէ թէ մինչեւ այն ատեն Լայք 34 տարիէ ի վեր Պարսից հետ պատեւ ըազմեր էին²։ Արդ, անպատճառ ստիպուած չենք այս ցուցմունքը միմայն Արշակ Բ.ին ներքեւ եղած պատերազմներուն համար հասկնալու, ընդհակառակն կը թուի թէ այս 34 տարիներն Տարի է հաշուել խորով Բ.ին օրով Պարսից կողմէն խաղաղութեան առաջին խզումէն սկսեալ մինչեւ Արշակ Բ.ին լքումը³, վերջին դէպքը պատահէր է 367ին⁴, ուրեմն պատերազմներուն սկիզբը, այն է՝ Պարսից առաջին յարձակումն Արապատականն այն մասին վրայ որ 297ի դաշնագրութեան համաժամ Լայոց լծողուած էր, կ'իյնայ 333 թուականին, թէ

¹ Ագաթ. էջ 656։ Խոր. Պարթ. էջ 372։

² Ագաթ. էջ 639-643։ Բիւզ. Փաւստ. Գ. Բ. էջ 6։ «Արիստակէս հօրն էր գործադից Կիսկիոպոսինից յամենայն ընծայաց փառապետութեան զամենայն աւուրս իննաց իւրոց մինչեւ յօրն քրիստոսաւոր Հանգոտանն ի ընդ»։

³ Արշակ, Արշակ. էջ 240-241։ Գարագաշեան, Գ. էջ 23։

⁴ Ինչպէս կ'ընէ յարգել յօդուածագիրն Մ. Ա. Օ. ի պատուական ՀԱՄԱԿԻՍՍՈՒ 1909, էջ 198, § 9։ Միջն կարելի որ եւ ամենամեծ մասամբ գահադուրջը ուսումնասիրութիւնը լայն շնորհքով արգէն եւ իմ յօդուածին ձեւ առանձին։ Մի քանի թեթեւ կետաւոր մէջ միայն իմ եզրակացութիւններս կը տարբերին իրենեմերէն, եւ անոնց ամենէն եականներէն միս այս կէտս է։

⁵ Ըստ մեզ այն 48 տարի իշխանութիւնը, զոր Սեբեոսի քով Անանուս ժամանակագրին մէկ տարբերակը կ'ընծայէ Տրդատի, արտագրութեան սխալ մէն է՝ Տրդատի հօրը, Մեծն խորովը, իշխանութիւնն տար վերադարձելով։

⁶ Խոր. Բ. Ղ. Բ. էջ 398։

¹ Խոր. Բ. Ղ. Բ. էջ 378։ Բիւզ. Փաւստ. Գ. Գ. էջ 6։ Նշումներէն է թէ Փաւստոս երեք ի յիշել վերջնական հանդիսաւորութեան Կեսարիա դրոյսից ձեռնադրութեան համար, սակայն երբ Գուստի կաթողիկոսանալը կը պատմէ, «Իսկ զուսմարեաց ընդ նմա թալաւորն Տրդատ զմեռման նախարարսն ըստ սօղորթութեան օրինակին կ'ըսէ (Գ. Թ. Բ. էջ 29), որմէ կ'ընաք թերեւս հետեւեցնել թէ վերջնական աւ զրոյսեան ըլլալ ի Կեսարիա»։

² Բիւզ. Գ. Թ. էջ 163։ «Ձերեալսն եւ զլորս ած ետուն պատերազմը երկիր Լայոց Նոյ թագաւորին Պարսից, եւ յետ այսորիկ ձեռնադրան պարտեցան լքան աշխատեցան երկրորդ կողմնադին։ Եւ սկսան սորորել զնալ ի բանակէն Լայոց թագաւորն, թողին զիրեանց արքայն Արշակը»։

³ Գարագաշեան, Գ. էջ 104, § 34։ «Ձերեալսն եւ զլորս ամեն առն Բուշանը — ի խոհանոցն Տրդատի ինքն հաւանական արգարե կը գտնենք այսուօր տարին, եւն — Նոյնպէս՝ Marquard, Philologus, 1896, S. 222.

⁴ ՀԱ. 1909, էջ 201, 22։

քառասանմեայ զինադուլին Պարսից կողմէն խզումն իրապէս անոր վախճանէն, ըստ այսմ նաեւ Մեծիկն Կոստանդիանոսի մահէն, մի քանի տարի առաջ տեղի ունեցաւ եւ թէ միայն ծն- բունի կայսեր հիւանդկաւս վիճակն արգիլեց հռովմայեցիները Պարսից դէմ պատերազմ հրատարակելէ, կարելի է հռովմէական պատ- մութենէն իսկ ապացուցանել¹: Իսկ Բիւզանդա- բանի ցուցմանց համեմատ խոսքով Բ. ին գահա- կալութենէն մի քանի տարի ետքն էր որ Պար- սիկը Հայոց վրայ յարձակեցան: — Ասիկա կը ստուգուի ուրիշ հաշիւով մէն ալ: Խոսքով Կոստակէն մինչեւ վերջին Արտաշէս Հայոց թա- գաւորներուն իշխանութեանց տարիները գու- մարելով՝ կը ստանանք 112 տարի: Բայց ան- կախ պատճառներով ապացուցուած է որ Ար- շակ Բ. ին համար խորենացւոյն (եւ այժմու ձեւին համեմատ նաեւ Բիւզանդարանին) տուած 30 տարին² չափազանց երկար է եւ յամենայն դէպս հարկ է զայն 17ի ինքնեցե՝³ Այս միակ փոփոխութեամբ վերոնշանակեալ համագու մարն 99 տարուան կ'իջնայ, զոր հանելով 428էն՝ կամ 320էն⁴, կը ստանանք 330 իրբեւ մտաւոր թուական Տրդատի մահուան: Աւանդութիւնը վրթմանէն 15 տարուան կաթողիկոսութիւն կ'ընծայէ⁵. Բայց քանի որ ըստ խորենացւոյն վրթմանէ մեռած է Տիրանի երրորդ տարին, այսպէս՝ մեր հաշուով 342ին⁶, ուրեմն 12 տարի միայն պաշտօնավարած կրնայ ըլլալ, այսինքն՝ հարկ է իր տարիներէն 3 տարի զեղել⁷. Բայց ճիշդ միեւնոյն թուով տարիներ ալ հարկ տե- սանք Տրդատի իշխանութենէն զեղելու, որով- հետեւ մեր հաշուով Տրդատ 278ին գահակա- լած եւ 330/1ին մեռած ըլլալով՝ 53 տարի իշխան կ'ըլլայ եւ ոչ թէ 55 կամ 56 տարի: Ուստի երկու շարքերէն իւրաքանչիւրին մէջ հարկ եղած թեթեւ փոփոխութիւնները ճշդիւ իրարու կը համապատասխանեն:

¹ Smiths Diet. Chr. Biogr. I, p. 632. Rawlinson, III, p. 318, նաեւ 38, 39:

² Բիւ. զ. Փաւ. Գ. Ի. (էջ 139), Եւս. (էջ 165):
³ ՀԱ. 1909, էջ 200—201, § 19: Չամբան անգամ (Ա. 750) ինքզինք ստեղծուած կը դանէ Արշակ Բ. ին 18 տարի միայն ապուլ:

⁴ Smiths Diet. Gr. Rom. Biogr. I, p. 365b.
⁵ Գարագաշեան, Գ. էջ 190, § 3:

⁶ Խոր. Գ. Ժա. էջ 418:
⁷ Գարագաշեան (Գ. էջ 20, § 15) թէ Տիրանայ եւ թէ Յուսիսի գահակալութիւնները կը դնէ միեւնոյն 343 թուականին:

⁸ Եւ ոչ թէ 7 տարի զեւտղել, ինչպէս կ'ընէ Մ. Ա. Օ. (ՀԱ. 1909, էջ 199, § 13), որ չափազանց կրճա- տուծ մըն է:

Մեր հետազոտութեան եղբակցութիւն- ներն ամփոփելով, իրբեւ ամենահաւանական թուականներ Գեծիկն Տրդատի կենաց պարա- գաներուն համար՝ կը գտնենք հետեւեալները.

251 Մեծիկն խոսքովու սպանուի.

252 կամ 253 Տրդատի փախուստն ի Յզնս.

278 Տրդատի գահակալութիւնը.

291 Հայոց դարձին սկիզբը.

294 Գրիգորի ձեռնադրութիւնն ի Կե- սարիա.

295 Ներսէսի արշաւանքն ի Հայս.

• 297 քառասանմեայ զինադուլին կըքուի.

315 Տրդատայ եւ Գրիգորի այցելութիւնն առ Կոստանդիանոս,

324 Արտաշէս կը յաջորդէ իր հօրը.

328 (թերեւս) Գրիգոր Լուսաւորդէն մահը.

331 Մեծիկն Տրդատայ մահը:

Մարտ:

Եղիս Ս. ՊէճՄԱՆԵԱՆ

ՀԻՊՈՒՄԵՆԱԿԱՆ ՀԱՅՐԱՍՏԱՆ ԵՎ ՀԻՊՈՒ- ՄԵՆԱԿԱՆ ՍՏՏՐԵՊՈԹԻՍԻՆՆԵՐԸ

Դ-Ձ ԴԱՐԵՐՈՒՆ

(ԱԵԼԷ)

Սատրապներու երկիրներուն մէջ ալ հռովմայեցի գնդերու կայան չկար. Notitia-ի լուսնիւնը եւ Պրոկոպի¹ որոշ վկայութիւնը ասոր վրայ տարակոյտ չեն թողուր: Կայսերը բաւական կը համարէին Պարսկաստանի սահ- մանաց պաշտպանութեան հոգը սատրապներուն եւ անոնց մարտիկներուն թողուլ: Բուն իսկ պարսիկ սահմանին վրայ գտնուող Մարտիրո- պոլիսն իսկ դեռ Անաստասիոս կայսեր կառա- վարութեան ժամանակ հռովմայեցի պահակա- զօրք չուներ²: Բարբարոսներու ընդհան ընդհան յարձակումները ստիպուած էին սատրապները վանել, իսկ պատերազմի պարագային օգնական զօրք տալ եւ անոնցմով հռովմէական բանակին միանալ³: Սակայն հաստատուն, հռովմէական բանակին վերաբերող զօրագունդեր ալ կային, որոնք իրբեւ կամաւոր կամ իրբեւ վարձկան

¹ Պրոկոպ. անգ. «Հռովմէական օգնական զօրք ոչ Հայոց թապաւորս ուներ եւ ոչ սատրապք. պատերազմա- կան իրերը անոնք ինքեմ կը վճարէին»:

² Պրոկոպ. Վասն շին. Գ. 2 (249):

³ Օրինակներ կու տայ Ամմ. Իւս. 8, 7. Եւ չէն: